

«СМІХ КРИЗЬ СЛЬОЗИ»: РАДЯНСЬКА УКРАЇНА У ДЗЕРКАЛІ ПОЛІТИЧНОГО АНЕКДОТУ

Аналізується специфіка, роль і місце політичного анекдоту як породження, захисного механізму і форми протидії офіційній ідеології радянської доби. Акцентується увага на специфіці анекдотного жанру періоду «перебудови». Наводяться приклади політичних анекдотів, що побутували напередодні здобуття Україною незалежності.

Ключові слова: політичний анекдот, ідеологія, «перебудова», мовний дискурс

Анекдот – не просто жартівливий, іронічний текст, що слугує для розважання. Потенціал анекдоту як джерела інформації про соціум та його культуру досі залишається малодослідженим. Існує потужний шар історіографії, присвячений анекдотам радянської епохи у системі культури та повсякденності. Досліджуються філологічні аспекти анекдотного жанру, зібрано колекції анекдотів, створюються комп'ютерні бази даних, що дозволяють здійснювати їх контент-аналіз [1-3]. Але попри наявні досягнення, багатогранний феномен політичного анекдоту радянської епохи у контексті ідеологічної політики з історичних позицій ще не дстав належного рівня інтерпретації та осмислення.

Анекдот за низкою ознак (опозиційний характер, фігурування в приватному повсякденному просторі, непублічність) належить до неофіційної сфери культури радянського суспільства. Неофіційна сфера культури напряду не залежала від державної влади, розвивалась і поширювалась, незалежно від останньої, мала опозиційний настрій щодо офіційної сфери культури, локалізувалась переважно у середовищі повсякденності [4, с.14].

Анекдот – це парадоксальна свобода слова, ніби підпільна, заборонена, приватна, але вона розростається до розмірів легальної, суспільної і всезагальної. Безумовно, радянська влада не прагнула спеціально створити сприятливі умови для політичного анекдоту як виду творчості. Навпаки, вона боролася з цією контридеологією, але стихійно виходило так, що вся сукупність обставин суспільного життя і особливо політична ситуація 1960–80-х рр. слугували процвітанню анекдоту. Анекдоти в радянський час розповідали один одному навіть ті, хто їх забороняв.

Незважаючи на те, що в класичній теорії сміхової культури, створеної М. Бахтіним [5], остання розглядається як явище не тільки принципово інородне, але й вороже ідеології, дослідниця М. Столяр звертає увагу на амбівалентний характер політичного анекдоту і комуністичної ідеології. З одного боку, анекдот заперечує ідеологію, розхитує і руйнує її. З іншого – анекдот створюється у певному ідеологічному середовищі і навіть приймає певні тези офіційної ідеології [1, с.194]. Анекдот апелює до положень ідеології як до тієї «підпільної», від якої танцюють. Радянська сміхова культура є у цьому контексті продовженням радянської ідеології, її необхідним придатком. З іншого боку, анекдоти, як і сміхова культура у цілому, впливали на ідеологію, сприяючи її еволюції в бік пом'якшення і більшої уваги до питань морального життя радянської людини [1, с.278].

Отже, політичний анекдот і протистоїть офіціозу, і породжується ним. Парадокс полягає в тому, що чим більш вільним є суспільство, тим менш цікаві політичні анекдоти, що в ньому побутують. Втім, зворотна закономірність спрацьовує не завжди: найбільш гострі анекдоти мала б поставляти, наприклад, Північна Корея. Тому, вочевидь, кореляція ця некоректна щодо країн з крайнім ступенем закритості та всевладдям ідеології.

Загалом розуміння можливостей перетинання на перший погляд несумісних сфер сміхового та ідеологічного є важливим перспективним напрямом досліджень.

Низка вітчизняних та зарубіжних авторів наголошують на значенні політичного анекдоту для людини як психологічного самозахисту, психологічної саморегуляції невольних людей. Насмішка над дійсністю дає оповідачу і слухачу анекдотів певне відчуття свободи і реваншу по відношенню до влади. Джордж Майкс розглядає сміх як «єдину зброю, яку гноблений може використовувати проти гнобителя. Це – агресивна зброя і запобіжний клапан водночас» [6, р.219]. Дослідники Еллін і Дон Нільсен у цьому контексті зазначають, що «антиурядовий гумор ілюструє теорію, що люди використовують гумор, аби полегшити напругу, висміюючи ситуації, де вони відчувають себе обманутими» [6, р.219].

Д. Штурман і С. Тіктін у книзі «Советский Союз в зеркале политического анекдота», написаній в еміграції, розкривають парадоксальну спорідненість між усною народною творчістю далекого минулого і радянського часу. Автори звертають увагу, що фольклор в усіх народів старший за писемність. Билини, саги, казки, пісні створювали здавна народні таланти, які не використовували писемність, а часом і не володіли нею. Антитоталітарний політичний анекдот, навпаки, виникає в умовах суцільної або майже суцільної грамотності. Історичний парадокс: якщо фольклор минулого розвивався на фоні відсутності в народі писемності, то анекдотний фольклор радянської епохи масово народжувався в тоталітарних обставинах через відсутність свободи друку. Іншими словами, він покликаний до життя також відсутністю писемності, цього разу легалізованої писемності ідей і сюжетів певного роду [2, с.12].

Анекдоти про комунізм є однією з найбільш численних груп усіх радянських політичних анекдотів, що несуть на собі смисл десакралізації панівної ідеології. При цьому якщо ідеологія використовує форму абсолютного прогресу, то анекдоти обирають модель регресу («Скажіть, це вже комунізм чи буде ще гірше»;

«Розквіт комунізму. Оголошення на дверях продуктового магазину: сьогодні в олії потреби немає») [1, с.197].

Соціалістичний лад, його однопартійність, комуністична партія і непорушність її правоти і керівної ролі, будівництво комунізму, внутрішня і зовнішня політика ЦК КПРС, партійна інтерпретація історичного минулого і партійний прогноз майбутнього, партійна національна політика та низка інших рис у партійно-державній пропаганді виступали як вічні, непогрішні, священні засади буття, що не підлягають критиці. Для анекдоту ж святинь і догматів не існує. Його головні принципи – тотальність іронії, відсутність осіб і тем, що можуть бути поза критикою, всезагальність скепсису і нігілізму, всепроникливе і всеосяжне заперечення [2, с.14].

Численні анекдоти, пов'язані з офіційною ідеологією та її пропагандистсько-агітаційними штампами, характеризуються передусім категоричним неприйняттям анекдотистами цієї ідеології і цих штампів. Особливо наочно це висміювалось у формі питань і відповідей «вірменського радіо», де на питання, поставлене у близькій до офіційних штампів манері, дається абсолютно антирадянська, антикомуністична відповідь.

Д. Штурман і С. Тіктін висловлюють думку, що серія «вірменське радіо» почалась після обмовки ереванського диктора, який нібито сказав: «При капіталізмі людина експлуатує людину, а при соціалізмі все відбувається навпаки» [2, с.15].

Для анекдотів на ідеологічні теми характерно повне розвінчання усіх радянських кумирів: героїв, перемог, що без кінця оспівувалися, і організацій (партії, органів держбезпеки, рад та ін.), що безперервно вихвалялися. Те, що є в офіціозі предметом апології, для анекдотистів слугує лише підставою саркастичного висміювання.

Формою висміювання тоталітарної ідеології була пародія щодо «священних текстів». Філософ Л.Н. Столович згадує про те, як ще в період «культу особи» студенти ставили такі контрольні питання на знання «Короткого курсу історії ВКП(б)»: «на якій сторінці Плеханов "пішов у куці"», «Росія стала вагітною революцією» тощо [7, с.281].

Окремою групою можна вважати анекдоти, присвячені так званій «дружбі народів» – міфу, що постійно експлуатувався офіційною пропагандою. В цій серії відчувалася неприязнь радянських людей до народів країн, що охоче користувалися допомогою СРСР – африканців, країн соцтабору. Темою анекдотів ставали й відносини між народами республік СРСР (замість декларованої дружби підкреслювалась взаємна неприязнь і сепаратистські тенденції) [2, с.410].

Наприклад, серединою 1950-х рр. датується наступний анекдот: «Під час святкування з приводу трьохсотліття возз'єднання України з Росією з'явився Богдан Хмельницький і заявив: – Триста років тому я об'єднав Україну з Росією. Це було великою політичною помилкою. Україна має отримати незалежність! І негайно! На нього закричали: – Ви збожеволіли! – Так, – відповів Богдан Хмельницький. – Я збожеволів ще тоді» [2, с.411].

Політичні анекдоти суттєво відрізнялись від анекдотів на теми, дозволені комуністичною ідеологією, навіть заохочувані нею, зокрема: алкоголізм, свекруха, погода, житлова проблема, дрібні бюрократичні чиновники тощо. В країнах соцтабору існували офіційні сатиричні журнали, що мали значну кількість читачів: радянський «Крокодил», чеський «Дикобраз», словацький «Рогач» [у зоологічному смислі – жук-олень], польський «Шпильки», болгарський «Шершень», румунський «Кропива», східнонімецький «Уленшпігель» [6, р.216]. Звичайно, в цих виданнях чітко простежувалася межа між гумором дозволеним і неприпустимим.

Як це не парадоксально, але у своєму кінцевому, глибинному смислі анекдоти являють картину не смішну, а страшну. Вони зображують суспільство невилним, бідним, підкореним гіршим своїм представникам. Багато анекдотів просякнуті фаталізмом, скепсисом і нігілізмом.

Стан політичного анекдоту у Радянському Союзі влучно характеризує наступний анекдот: «Оголошений конкурс на кращий політичний анекдот. Перша премія – 25 років, друга – 10 років і три заохочувальні по 5 років» [7, с.290].

Жанр політичних анекдотів активізується у період «перебудови». За висловом російського письменника і публіциста О. Меліхова «Гумор, ось хто готував перебудову...» [8].

Поворот до реформ характеризувався принциповою діалогічністю, порівняно з монолітністю, монотонністю і одноголосністю радянської епохи. Нові гасла і принципи епохи почали обігруватися в анекдотах: «Як відрізняється свобода від лібералізації, а свобода слова від гласності? – Так само, як канал від каналізації». Численні анекдоти відобразили й розпад КПРС. «Як вийти з партії? Треба отримати рекомендації двох безпартійних» [9, с.412].

Мова «перебудови» принципово відрізнялась від максимально регламентованого способу вираження думок радянської епохи. Гасла, прийняті на початку реформ, – гласність, прискорення, плюралізм, лібералізація, – швидко дістали поширення і стали предметом ігрового осмислення в жанрі анекдоту.

О. Фролова ставить питання, чи можна вважати анекдоти про «перебудову» політичними. Традиційно анекдот будується на опозиційності оповідача домінуючій ідеологічній доктрині. Тематична група анекдотів про «перебудову» демонструє як негативну, так і позитивну оцінку реформ, що було неможливим в анекдотах про брежнєвську епоху. Таким чином, переосмислюється традиційна опозиційність політичного анекдоту [9, с.411].

Якщо в попередні епохи у центрі суспільної уваги був лише один персонаж, іменем якого й йменувався той або інший історичний період (Ленін, Сталін, Хрущов, Брежнєв), то політична арена перебудови була заповнена численними персонажами з різними характерами і темпераментами: М. Горбачов, Р. Горбачова, Є. Лігачов, Б. Єльцин, Ю. Афанасьєв, Г. Попов, А. Собчак, А. Сахаров, В. Павлов, Б. Пуго, Е. Шеварднадзе,

Д. Язов, А. Яковлев, Г. Янаєв [9, с.412], відповідно й тематика політичних анекдотів перестала бути вузькоперсоніфікованою.

Розквіту анекдотного жанру у другій половині 80-х рр. сприяло поступове зменшення страху за можливе покарання через поширення анекдотів. Крім того, у 1988-1991 рр. неформальна преса активно друкує на своїх шпальтах політичні анекдоти, сприяючи їх поширенню в масах.

Наприклад, у самвидавській газеті «Гомін» (м. Львів, жовтень-листопад 1990 р.) під окремою рубрикою «Галицькі політичні анекдоти» знаходимо приклади цього жанру. Суб'єктами політичних анекдотів виступали: критика різних аспектів «перебудови» (напр.: «німецька вівчарка питає у російської дворняжки: – Ну як з перебудовою? Жити стало краще? – Аякже, набагато краще, – відповідає та, – правда, миску дальше відсунули, але гавкати можна скільки завгодно»); М. Горбачов (напр.: «заходить Михайло Сергійович в горілчаный магазин, де величезна черга, і голосно питає: – Комуністи є серед вас?! – Є, – відповідають хором. – Гнати потрібно!!! – Так цукру немає, Михайло Сергійович! – відреагували люди в черзі»); комуністична символіка (напр.: «коли проходили Ігри Доброї Волі, запорізький козак розкрутив молот навколо себе так, що він перетнув межі стадіону. До рекордсмена підбіг гурт кореспондентів з одним запитанням: – Пане спортсмен, як вам це вдалося? – Та що ви?! – щиро зізнався козак. – Якби ви дали мені зараз серп, то я б його і до Москви закинув») [10, с.4].

Народний голос через жанр анекдотів відгукувався й про ситуацію в Україні порівняно з Прибалтикою, де спостерігався потужніший імпульс демократизації і суверенізації. Так, у «Віснику Української Національної Партії» (Львів, 1990) існувала окрема рубрика «РУХ в анекдотах», в якій, зокрема, наводився такий приклад: «З розмови рухівців: – Кажуть днями литовці, латиші й естонці взялися за руки і утворили живий ланцюг через всю Прибалтику... Цікаво, якби ми взяли за руки – на скільки нас вистачило? – На одну кулеметну стрічку» [11].

У 1990 р. побачили світ два випуски київської самвидавної газети «Политические анекдоты». Як зазначалося у вихідних даних, газета друкувалася у Прибалтиці накладом 900 примірників. На першій сторінці видання суть політичного анекдоту метафорично трактувалася так: «це анекдот, за який дають термін. Якщо вам термін не дали, то це не політичний анекдот. Анекдоти – це засіб виживання в умовах соціалізму» [12].

Газета з однойменною назвою, але з гумористичним підзаголовком «Орган Центрального Комітета КПСС» (1990 р.) міститься у колекції нетрадиційного друку Державної публічної історичної бібліотеки Росії (наклад 11 500 примірників) [13].

Гумор і сатира активно виявили свою силу у численних листівках напередодні референдуму 17 березня 1991 р. Наведемо приклади листівок, що містяться у фондах Музею-архіву та документаційного центру українського самвидаву «Смолоскип».

«Милые женщины, согласны ли Вы жить с мужем, который не только не приносит домой денег, но и проматывает все заработанное Вами? Согласны ли Вы жить с ним (как и десятки лет до того) в общежитии, в то время как все ваши соседи уже имеют собственные либо квартиру, либо дачу. Можно ли ему верить, когда он после Вашей угрозы развода в очередной раз обещает, что станет другим, с «человеческим лицом», обновленным и т.п. Правильно, нельзя! Украина сейчас в таком же положении. Помогите ей – проголосуйте 17 марта 1991 года по союзному бюллетеню – «НЕТ», по республиканскому – «ДА» [14].

«17 марта администрация тюрьмы проводит опрос заключенных с целью выяснить, выступают ли они за сохранение обновленного исправительно-трудового учреждения, в котором будут гарантированы суверенитет каждого барака и равноправие всех зеков, независимо от их национальности» [14].

Отже, політичні анекдоти радянської доби являють собою складне явище у системі ідеологічної політики, що мали амбівалентний характер, виступаючи як породження, захисний механізм і форма протидії офіційній ідеології. Напрямок подальшої розробки проблеми можуть полягати у вивченні питання про роль анекдотів у формуванні української національної ідентичності на різних етапах історії; місце анекдотного жанру серед інших елементів сміхової культури в історії радянської України.

Джерела та література

1. Столяр М. Советская смеховая культура / Марина Столяр. – К. : Стило, 2011. – 304 с.
2. Штурман Д. Советский Союз в зеркале политического анекдота / Дора Штурман, Сергей Тиктин. – М. ; Сыктывкар: Горизонт: Коми книжное изд-во, 1992. – 543 с.
3. Еремеева Е. Роль подтекста в советских политических анекдотах / Екатерина Еремеева // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : збірник наукових праць Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2010. – Вип. 13. – С. 49-60.
4. Воробьева М.В. Анекдот как феномен повседневной культуры советского общества: на материале анекдотов 1960-1980-х годов : автореф. дис. ... канд. культурологии : спец. 24.00.01 / Воробьева Мария Владимировна; Урал. гос. ун-т им. А.М. Горького. – Екатеринбург, 2008. – 24 с.
5. Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса / М.М. Бахтин. – М. : Художественная литература, 1990. – 543 с.
6. Oring E. Risky business: Political jokes under repressive regimes / Elliott Oring // Western folklore. – Los Angeles, 2004. – Vol. 63, № 3. – P. 209-236.
7. Столович Л.Н. Смех против тоталитарной философии: Советский философский фольклор и самодеятельность // Столович Л. Философия. Эстетика. Смех. – СПб.; Тарту, 1999. – С. 269-290.
8. Мелихов А. Смех и грех / Александр Мелихов // www.litkubiki.ru/AllFiles/3.20.melihov.doc
9. Фролова О.Е. Анекдоты о перестройке / О.Е. Фролова // Отражение событий современной истории в общественном сознании и отечественной литературе (1985-2000). – М. : Издательство Московского университета, 2009. – С. 410-420.
10. Гомін (м. Львів). – 1990. – Жовтень-листопад.

11. Вісник Української Національної Партії (м. Львів). – 1990.
12. Политические анекдоты (м. Київ). – 1990. – Вип. 2.
13. Политические анекдоты: Орган Центрального Комитета КПСС. – Б.м., б.в., 1990 // Коллекция нетрадиционной печати Государственной публичной исторической библиотеки России. – НП1-1030.
14. Музей-архів та документаційний центр українського самвидаву «Смолоскип» (м. Київ). – Ф. 19А.

Каганов Ю. О. «Смех сквозь слезы»: советская Украина в зеркале политического анекдота

Анализируется роль и место политического анекдота как порождения, защитного механизма и формы противодействия официальной идеологии советской эпохи. Акцентируется внимание на специфике анекдотного жанра периода «перестройки». Приводятся примеры анекдотов, которые имели хождение накануне обретения Украиной независимости.

Ключевые слова: политический анекдот, идеология, «перестройка», языковой дискурс

Kaganov Yu. O. «Laughter through tears»: Soviet Ukraine in the mirror of political anecdotes

The specificity, role and place of political joke as a product, defense mechanism and the form of the counter to official ideology of the Soviet age are analyzed. The attention is accented to the specificity of the joke genre during the «Perestroika» age. The examples of jokes, which existed before acquisition of independence by Ukraine, are given.

Keywords: political joke, ideology, «Perestroika», language discourse

УДК 94(477)“1957”

М. В. Брегеда

СТАВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ДО УСУНЕННЯ Г. ЖУКОВА ВІД ВЛАДИ (1957 р.)

Автор аналізує суспільно-політичні настрої різних соціальних верств після жовтневого (1957 р.) пленуму ЦК КПРС. У статті розкриваються причини неоднакового ставлення українського суспільства до викриття Г. Жукова. Уведено диференційований підхід (поділ населення за соціальною, партійною, територіальною ознаками) при дослідженні реагування українців на десталінізаційні заходи.

Ключові слова: ставлення, населення, суспільство, настрої, моральний стан, свідомість, вплив, десталінізація, репресії, викриття.

У результаті червневого (1957 р.) пленуму ЦК КПРС Г. Жуков, який зіграв ключову роль у його підготовці й проведенні, став однією з найбільш впливових і авторитетних у суспільстві фігур, маючих до того ж реальну силу. Непокірний і надто самостійний маршал уявлявся вищим партійним функціонером доволі небезпечним, і кремлівське керівництво на чолі з М. Хрущовим поспішило позбавитися від потенційного політичного суперника.

Аналіз архівних матеріалів та історичної літератури дає нам підстави вважати усунення від влади Г. Жукова складовою частиною десталінізаційного процесу [1]. У своїй діяльності на посаді міністра оборони він певною мірою повторював сталінський стиль роботи і методи організації збройних сил, що, до речі, визнав сам маршал у виступі на жовтневому (1957 р.) пленумі ЦК партії [2, с.258]. Одним із головних звинувачень Г. Жукова було видання без оповіщення ЦК наказу № 0090 від 12 травня 1956 р. (відразу після XX з'їзду КПРС!) про заборону критики службової діяльності командирів на партійних зборах, який, по суті, повторював і розвивав наказ № 0085, виданий 30 квітня 1951 р. за вказівкою Й. Сталіна. Крім того, розглядаючи в сукупності звинувачення проти міністра оборони, незважаючи на певне перебільшення та надуманість деяких із них, можемо говорити про початок створення в збройних силах нового культу особи Г. Жукова замість розвінчаного культу особи Й. Сталіна.

Простежимо ставлення українців до усунення Г. Жукова від партійної й державної діяльності. Спробуємо виявити особливості й специфіку реагування військовослужбовців Київського (КВО), Одеського (ОдВО), Прикарпатського (ПрикВО) військових округів та Чорноморського флоту (ЧФ), а також цивільного населення на звинувачення, висунуті маршалу.

На початку жовтня 1957 р. Г. Жуков відбув із 10-денним офіційним візитом у Югославію, а по його закінченні вирушив ще і в Албанію, де перебував до 25 жовтня. Дочекавшись поїздки маршала за кордон, М. Хрущов виїхав на навчання в КВО, де зустрівся з представниками вищого командного складу збройних сил, щоб «підготувати» їх до майбутньої відставки міністра оборони. 19 жовтня відбулося засідання Президії ЦК КПРС, на якому було прийнято постанову «Про поліпшення партійно-політичної роботи в Радянській Армії і Флоті» та вирішено розіслати її телеграфом у військові округи, а 22 і 23 жовтня провести партактиви в них [3, арк.60].

Партійне керівництво країни, усвідомлюючи велику популярність Г. Жукова, побоювалося, що в проведенні «атаці» на прославленого полководця, армія стане на його захист. Тому було вчинено безпрецедентний тиск на армійських партійних працівників. Для роз'яснення рішень, прийнятих у вищому ешелоні влади, у військові округи були направлені члени і кандидати в члени Президії ЦК КПРС. Зокрема в Українській РСР 22 жовтня на зборі партактиву КВО, а наступного дня – ЧФ, із доповіддю виступив О. Кириченко. Перед партактивом ОдВО, 23 жовтня, із роз'ясненням прийнятої постанови виступив А. Мікоян. У ПрикВО партійні збори в цей час не проводилися [4, с.1017–1018].